

УДК 598.4 : 591.543.4 (477.45)

ЗИМІВЛЯ ВОДОПЛАВНИХ ТА НАВКОЛОВОДНИХ ПТАХІВ У РАЙОНІ МІСТА ОЛЕКСАНДРІЇ**А.О. Шевцов**

Українське товариство охорони птахів

Wintering of waterfowls and waterbirds at Oleksandria.

A.O.Shevtsov. - Ukrainian Union for Bird Conservation
This paper presents the data collected during wintering seasons of 1996-1997 and 2003-2004 on the territory of the town Oleksandria (Kyrovograd region) and in some inhabited localities around. During eight wintering seasons there were registered in total 19 species of wetland birds, and one more species is known from literary sources (periodic press). Generally six wintering areas of wetland birds are found at Oleksandria: 1) place of sewage disposal into the river Ingulets between Oleksandria and the village Zvenygorodka (the length is 300 m); 2) section of the Ingulets located

below the dam of Inguletskoye storage lake (200 m long); 3) section of the Ingulets above the bridge, near the "Veteran House" (30 m long); 4) section of the river Mala Bereziivka in Oleksandria, between bridges on Lenin Avenue and Shevchenko Street (120 m long); 5) Baidakivskyy coal open-cast mine; 6) granite-pit.

The most valuable are the first two areas, where in different years there were recorded 9 and 4 species or 45% and 20% of their total numbers.

Terms of development of a wintering area in the region are changeable and depend on weather conditions of the year. As usual it forms over December. The break-up of the wintering area also depends on meteorological conditions, as a rule it decomposes during the second half of February - first half of March.

Out of 20 recorded only five species winter regularly: Little Grebe, Mallard, Coot, Wren, Reed Bunting. Of them only Mallard can be regarded as a numerous wintering species. All other species are scanty and rare migratory birds or birds of passage. The material of the paper again proves that inner water bodies of villages and towns are not able to support considerable quantities of waterfowls in winter period.

Зимова гідрофільна орнітофауна населених пунктів Кіровоградської області до останнього часу спеціально не вивчалася. Фрагментарні літературні матеріали по окремим зимуючим видам регіону стосуються русел великих річок: Дніпра (Роговий, 1999) і Південного Бугу (Серебряков, Полуда, 1990).

Середні і малі річки області не здатні сконцентрувати на своїх невеликих проталинах в зимовий період велику кількість водоплавних птахів, але видовий склад таких скупчень є дуже різноманітним і заслуговує на увагу.

Матеріал і методика

Використані для даного повідомлення матеріали були зібрані нами протягом зимових сезонів 1996/97 - 2003/04 рр. Щомісячні абсолютні обліки птахів проводилися на всій території м.Олександрії, а також охоплювали населені пункти що розташовані навколо нього (сс.Войнівка, Звенигородка, Користівка, Марто-Іванівка, Олександро-Степанівка, Протопопівка і смт.Приютівка) (рис.). Характеристика природних умов даної території повідомлялася нами раніше (Шевцов, 20016).

Рис. Місця зимовок птахів в районі м.Олександрії.

Fig. Wintering areas of birds in the region of Oleksandria town.

Загальна площа району досліджень становить 50 км². Маршрутними обліками охоплені: ділянка русла р.Інгулець довжиною 18 км від с.Протопопівка вниз по течії, через місто, до с.Олександро-Стенанівка (сюди належить також Інгулецьке водосховище); ділянка русла р.Мала Березівка (ліва притока Інгульця) довжиною 3 км в адміністративних межах міста; затоплений Байдаківський буровугільний розріз; затоплений гранітний кар'єр, який розташований між м.Олександрія і с.Звенигородка; 3 ставки-відстійники ТЕЦ 1-2 і АЦС, які розміщені між західними мікрорайонами міста - Жовтневим і Перемоогою.

Обліки проводилися в середині кожного зимового місяця по можливості протягом одного дня в періоди максимальних морозів. Для спостережень використовувався 10-кратний бінокль "Беркут БПЦ 10x50". У разі тривалих відлиг або передчасного початку весняної міграції (як наприклад у січні-лютому 2002 р.) - обліки не проводилися.

Крім класичних водно-болотяних птахів, під час маршрутних обліків нами реєструвалися птахи інших категорій, які за своєю екологією тісно пов'язані у зимовий період із водоймами або прибережними заростями очерету звичайного (*Phragmites australis*) і рогозу вузьколистого (*Typha angustifolia*). Чисельність таких видів приводиться у кількості особин на 10 км берегової лінії водойм.

Статистичні розрахунки проводилися згідно загальноприйнятих методик. Номенклатура і порядок видів наводяться згідно публікації Г.В.Фесенка і А.А.Бокотєя (2002).

Результати

Всього протягом 8 зимових сезонів в районі м.Олександрії було зареєстровано 19 видів птахів, що належать до водно-болотяного комплексу. Про зимівлю у попередні роки ще одного виду повідомлялося в обласній періодичній пресі.

У таксономічному відношенні всі відмічені види розподілені по рядам таким чином: *Podicipediformes* - 4 види, *Ciconiiformes* - 1, *Anseriformes* - 5, *Falconiformes* - 1, *Gruiformes* - 3, *Charadriiformes* - 2, *Coraciiformes* - 1 і *Passeriformes* - 3 види.

У зв'язку із відсутністю подібних матеріалів для Кіровоградської області нижче наводяться короткі характеристики кожного із зимуючих видів.

Пірникоза мала (*Podiceps ruficollis* Pall.). Постійно зимуючий вид. За чисельністю займає друге місце серед водоплавних птахів. У зимові періоди виявлений виключно на р.Інгулець. При настанні максимальних морозів концентрується нижче греблі Інгулецького водосховища і у місці скидання стічних вод між м.Олександрія і с.Звенигородка. Найменша кількість птахів зафіксована у зимовий сезон 2003/04 рр. - 6 особин, найбільша у сезони 2001/02 і 2003/04 рр. - по 46 особин. Середня чисельність виду за роки досліджень становить 11.2 ос./10 км русла річки (lim 4.2 - 15.3).

Пірникоза чорношия (*Podiceps nigricollis* Brehm.). На незамерзаючій ділянці р.Інгулець між м.Олександрія і с.Звенигородка у місці скидання стічних вод 28.01.2000 р. зареєстровано 6 особин.

Пірникоза сірошока (*Podiceps grisegena* Bodd.). Чотири особини спостерігалися 13.01.1997 р. у тому ж місці, що і попередній вид.

Пірникоза велика (*Podiceps cristatus* L.). Одинокий птах спостерігався 15.12.2001 р. на незамерзаючій ділянці р.Інгулець в околицях с.Звенигородка.

Бугай (*Botaurus stellaris* L.). Одна особина спостерігалася 18.01.2002 р. на правому березі р.Ігулець в околицях с.Марто-Іванівка (Шевцов, 2001а).

Лебідь-шипун (*Cygnus olor* Gm.). За період наших спостережень вид не відзначен. До списку зимуючих птахів м.Олександрії його можна віднести на основі повідомлення В.Чебишева в обласній газеті "Кіровоградська правда" від 27 січня 1989 р. За його даними, у зимовий період 1988/89 рр. 8 лебедів-шипунів трималися на незамерзаючій ділянці р.Ігулець у міському парку культури і відпочинку "Шахтар".

Огар (*Tadorna ferruginea* Pall.). Одна самка відзначена 15.12.2001 р. на р.Ігулець поблизу с.Звенигородка (Шевцов, 2001а).

Крижень (*Anas platyrhynchos* L.). Регулярно зимуючий і найбільш багаточисельний вид водоплавних птахів досліджуваної території. Його чисельність у різні роки і на протязі зими коливається в значних межах. Максимальні показники його кількості, за один абсолютний облік у різні роки коливалися від 179 (зима 1996/97 рр.) до 2145 (зима 2002/03 рр.), в середньому - 685.3 особин (n=17).

Постійно від декількох десятків до декількох сотень крижнів зимують у місцях скидання стічних вод у непрацюючий Байдаківський вугільний розріз і у р.Ігулець (між м.Олександрія і с.Звенигородка), а також нижче греблі Ігулецького водосховища. До 10 особин щорічно спостерігаються в межах м.Олександрії на р.Мала Березівка нижче мосту по пр.Леніна і на р.Ігулець вище мосту, біля "Будинку ветеранів". Нерегулярні але масові концентрації крижня спостерігаються у затопленому гранітному кар'єрі на південній околиці м.Олександрії. Найбільше їх скупчення тут відмічене 13.12.2002 р. - 1200 особин.

Свиц (*Anas penelope* L.). Один птах спостерігався 23.01.2004 р. у зграї крижнів на р.Ігулець між м.Олександрія і с.Звенигородка.

Крех великий (*Mergus merganser* L.). Один самець відзначен 15.12.2001 р. у тому ж місці що і попередній вид.

Орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla* L.). Дуже рідкісний залітний вид. У м.Олександрії спостерігався всього двічі: 26.01.2002 р. - дорослий і 8.02.2003 р. - молодий. Обоє птахів пролетіли на низькій висоті над руслом р.Ігулець вверх по течії.

Пастушок (*Rallus aquaticus* L.). Малочисельний, нерегулярно зимуючий вид. Двічі спостерігалися на р.Ігулець у адміністративних межах м.Олександрії: 21.12.2001 р. біля "Будинку ветеранів" і 23.01.2004 р. на південній околиці міста. Птахи ведуть потаємний спосіб життя. На відкритих місцях з'являються рідко. Тримаються місць витоку джерел біля густих прибережних заростей очерету і рогозу.

Курочка водяна (*Gallinula chloropus* L.). Малочисельний, нерегулярно зимуючий вид. Тримається на незамерзаючих ділянках водойм поблизу густих прибережних заростей очерету і рогозу. Поодинокі особини виду відмічалися виключно на р.Ігулець: 15.12.2001 р. і 20.01.2002 р. між м.Олександрія і с.Звенигородка, а також 10.02.2003 р. біля меблевої фабрики.

Лиска (*Fulica atra* L.). Зустрічається на зимівлі майже щороку, але в невеликій кількості. За наявності проталин, протягом зимового періоду тримаються постійних місць, але обов'язково поруч із заростями очерету, рогозу або напівзатоплених дерев, у яких птахи ховаються під час небезпеки.

На р.Інгулець лиски постійно зимують нижче греблі Інгулецького водосховища і у місці скидання стічних вод у річку між м.Олександрія і с.Звенигородка. Щороку тут реєструються по 1- 3 особини. Декілька разів птахів спостерігали на р.Мала Березівка нижче мосту по пр.Леніна. Загальна кількість зимуючих лисок в районі досліджень кожного сезону не перевищувала 10 особин.

Мартин сріблястий (*Larus argentatus* Pont.). Малочисельний залітний вид. 1.02.2002 р. низько над центральними вулицями м.Олександрії у пш.-зх. напрямі пролетіли 65 особин. Ще 6 особин спостерігалися 10.02.2002 р. ширяючими у повітрі над Олександрійським цукровим заводом, який розміщений на березі Інгулецького водосховища. На той час водосховище повністю було вкрите кригою. Ще два мартини пролетіли 8.02.2003 р. низько над р.Інгулець вниз по течії.

Мартин сивий (*Larus canus* L.). Один птах пролетів 30.01.2000 р. у південному напрямі над центральною частиною м.Олександрія.

Рибалочка (*Alcedo atthis* L.). Малочисельний вид, реєструється на зимівлі протягом останніх двох сезонів. Усі птахи спостерігалися на незамерзаючій ділянці р.Інгулець нижче греблі Інгулецького водосховища: 22.12.2002 р. - 2 і 22.02.2004 р. - 3 особини.

Плиска гірська (*Motacilla cinerea* Tunst.). Дві особини схожі на самок або молодих птахів відмічені 20.01.2002 р. на лівому березі р.Інгулець, у місці скидання стічних вод на південній околиці м.Олександрії.

Волове очко (*Troglodytes troglodytes* L.). На зимівлі спостерігався кожного року, але в невеликій кількості. Тримається по прибережних заростях очерету, рогозу і у місцях виходу незамерзаючих джерел. Спостерігався практично на всіх водоймах. У переважній більшості випадків (62.5%) зустрічалися поодинокі птахи, рідко пари (25.0%) і одного разу (12.5%) три птахи одночасно. В середньому чисельність виду на р.Інгулець становить 2.08 ос./10 км русла річки.

Вівсянка очеретяна (*Emberiza schoeniclus* L.). Малочисельний, регулярно зимуючий вид. Зустрічається у прибережних заростях очерету і рогозу на р.Інгулець. При наявності великого шару снігового покриву тримаються по берегах річки де живляться насінням бур'янів. В середньому, чисельність становить - 4.16 ос./10 км русла річки. Зустрічається переважно невеликими групами по 3-11 особин (в середньому - 7.3 ос.; n=23), інколи парами (n=7).

Обговорення

Таким чином, в районі м.Олександрії можна виділити 6 місць зимівлі птахів водно-болотного комплексу: 1) місце скидання стічних вод у р.Інгулець між м.Олександрія і с.Звенигородка (довжина 300 м); 2) ділянка русла р.Інгулець довжиною 200 м нижче греблі Інгулецького водосховища; 3) ділянка русла р.Інгулець вище мосту, біля "Будинку ветеранів" (довжина 30 м); 4) ділянка русла р.Мала Березівка в межах м.Олександрії, між мостами по пр.Леніна і вул.Шевченка (довжина 120 м); 5) Байдаківський вугільний розріз і 6) гранітний кар'єр. Найбільше значення мають перші дві ділянки, на яких у різні роки відзначено 9 і 4 види, або 45.0% і 20.0% від загальної їх кількості. Навіть при наявності найбільших морозів тут завжди є ділянки вільної від криги води. Інші місця є нерегулярними місцями зимівлі водоплавних птахів, які при наявності великих морозів повністю замерзають.

Строки формування зимівлі птахів у досліджуваному регіоні дуже мінливі і залежать від погодних умов року. Як правило, це відбувається на протязі грудня. Протягом зими змінюється як кількісний, так і якісний склад зимівель. Так, із 20 виділених нами видів птахів тільки 5 (25.0%) є регулярно зимуючими: пірникоза мала, крижень, лиска, волове очко і вівсянка очеретяна. З них тільки крижня можна віднести до групи багаточисельних зимуючих видів. Всі інші види відносяться до малочисельних і рідкісних залітних або пролітних птахів, із яких 10 видів (пірникоза чорношия, сірощока і велика, бугай, лебідь-шинун, огар, свиц, крех великий, мартин сивий і плиска гірська) реєструвалися поодинокі або невеликими групами всього одного разу, а 5 видів (орлан-білохвіст, пастушок, курочка водяна, мартин сріблястий і рибалочка) спостерігалися протягом двох і більше зимових сезонів. Розпадається зимівля також в залежності від метеорологічних умов. Відбувається це, як правило, в другій половині лютого - першій половині березня. У 2002 р. екстремально теплі умови січня і лютого призвели до зміщення весняної міграції у багатьох видів від одної до декількох декад раніше звичайних термінів. Звичайно, обліки птахів під час таких аномалій ми до періоду зимівлі не відносимо.

Все вищесказане ще раз підтверджує те, що внутрішні водойми сільських населених пунктів і невеликих міст не здатні скоцентрувати у зимовий період велику кількість водоплавних птахів. Основними причинами цього є обмежена кількість проталин і їх невеликі розміри, а також антропогенний тиск з боку людини. А от видова різноманітність є досить своєрідною. Так, в результаті наших досліджень, вперше для території Кіровоградської області відзначені на зимівлі нетипові види - бугай, огар, рибалочка і гірська плиска.

Література

- Роговий Ю.Ф. Хижі птахи та сови долини р.Кагамлик (Полтавська область) // Беркут.- 1999. - Т.8. - Вип.1.- С.110-112.
- Серебряков В.В., Полуда А.М. Зимовки лебедей во внутренних областях Украины // Экология и охрана лебедей в СССР: Мат. второго Всесоюзн. совещ. по лебедям СССР (Одесса, 1988). - Мелитополь. - Ч.1. - 1990. - С.33-37.
- Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України // Київ-Львів, 2002.- 44 с.
- Шевцов А.О. Зимівля бугая та огара у Кіровоградській області // Беркут. - 2001а. - Т.10. - Вип.2. - С.139.
- Шевцов А.О. Грак у місті Олександрії // Беркут.- 2001б. - Т.10. - Вип.2. - С. 226-230.